

УДК 347.1

КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС ҰЙЫМДАРДЫҢ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Түстікбаев Ильяс Нурболович

Иiyas01kz@[mail.ru](mailto:Иiyas01kz@mail.ru)

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің заң факультетінің 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші – з.ғ.д., профессор Мукашева А.А.

Бүгінгі таңда нарықтық қатынастардың маңызды субъектілерінің бірі көптеген қоғамдық-пайдалы жобаларды жүзеге асыру бойынша бірқатар өмірлік қажетті міндеттерді шешуге бағытталған коммерциялық емес ұйымдар болып табылады. Ұйымдарды коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдарға бөлу өлшемдерінің бірі ретінде табыс алудың осы ұйымдардың басқа мақсаттарымен арақатынасы болады. Бұл ретте, егер табыс алу бірінші дәрежелі мәнге ие болса, онда мұндай ұйым коммерциялық болып табылады; егер ұйым табыс алу мақсатын негізгі ретінде қоймаса және алынған пайданы қатысушылар арасында бөлмесе, онда ол коммерциялық емес болып табылады.

КЕҰ-дар мәртебесінің маңызды және пікірталас тудыратын элементі - кәсіпкерлік қызметпен айналысу мүмкіндігі. Іс жүзінде бұл мүмкіндік тұрақты дәстүрге айналды. КЕҰ-ның «мақсатты» кәсіпкерлік қызметіне мүмкіндік беру туралы құқықтық формуланың жеткіліксіздігі іс жүзінде шектеу тоқтатылуына алып келді және КЕҰ-дар өздерінің мақсаттары туралы ұмытып, шынайы кәсіпкерлік қызметпен айналысты.

В.А. Рахмиловтың айтуынша, «пайда табу ұйымның негізгі мақсаты болып табылады, ал егер жанама болса, нақты өмірде анықтау өте қиын болады; бір мақсат екіншісін арнайы жабуы мүмкін, сондықтан бұл белгі коммерциялық ұйымдарды КЕҰ-дардан ажырату үшін аз жарамды болып қалады» [1]. Бұл жерде сөз, шамасы, алынған пайданы басқару бостандығын шектеу және оны коммерциялық емес ұйымның жарғылық мақсаттарына сәйкес ғана пайдалану құқығы туралы ғана жүруі тиіс. Осылайша, коммерциялық ұйымдарды ҚР АҚ бойынша КЕҰ-дардан ерекшелендіретін белгі ретінде алғашқылардың алынған пайданы өз қатысушылары арасында бөлу құқығы және екінші құқықта мұндай құқықтың болмауы іс жүзінде қалады.

О.Ю. Вербицкаяның пікірінше, «заттардың мұндай жағдайында азаматтық айналымда коммерциялық ұйымдарды КЕҰ-дардан ажырату мүмкін емес. Бүгінде Ресейде көптеген коммерциялық емес ұйымдар кәсіпкерлік қызметпен айналысады» [2].

КЕҰ-дар кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқылы және пайда табуы мүмкін, бірақ мұндай қызмет тек негізгі емес, жанама болуы және олардың жарғылық мақсаттары үшін қажетті дәрежеде ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

Коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдар пайда табуға бағытталған қызметті жүзеге асыра алады. Бірақ КЕҰ-дарға алынған пайданы өз қатысушылары арасында бөлуге тыйым салынады, ал коммерциялық ұйымдар үшін мұндай тыйым жоқ.

Коммерциялық емес заңды тұлғалардың коммерциялық ұйымдарға тән емес бірқатар өзге ерекшеліктері бар. Мәселен, КЕҰ ҚР АҚ-де ғана емес, басқа да заңдарда көзделген кез келген нысанда құрылуы мүмкін. Коммерциялық емес заңды тұлғалардың коммерциялық тұлғалардан басқа айырмашылығы олардың құқық қабілеттілігі арнайы болып табылады, яғни коммерциялық емес заңды тұлғалар өздерінің құрылтай құжаттарында және заңда тікелей көзделген қызмет түрлерін ғана жүзеге асыруға құқылы. Сондай-ақ, КЕҰ-дар (тұтыну кооперативтерін және қайырымдылық немесе өзге де қорларды қоспағанда), егер олар кредиторлардың талаптарын қанағаттандыра алмаса, сот шешімі бойынша дәрменсіз (банкрот) деп таныла алмайды. КЕҰ таратылған жағдайда кредиторлармен есеп айырысқаннан кейін қалған мүлік қол жеткізу үшін ұйым құрылған мақсаттарға жіберіледі.

Коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдар пайда табуға бағытталған қызметті жүзеге асыра алады. Бірақ КЕҰ-дарға алынған пайданы өз қатысушылары арасында бөлуге тыйым салынады, ал коммерциялық ұйымдар үшін мұндай тыйым жоқ.

Коммерциялық ұйымдардан айырмашылығы, КЕҰ кәсіпкерлік қызметті тек қана өз бетінше жүзеге асыра алады, өйткені бұл өзі құрылған мақсаттарға қол жеткізуге қызмет етеді, мысалы, КЕҰ-ды құру мақсаттарына жауап беретін тауарлар мен қызметтер өндірісі, сондай-ақ бағалы қағаздарды, мүліктік және мүліктік емес құқықтарды сатып алу және сату, шаруашылық қоғамдарына қатысу және салымшы ретінде серіктестіктерге қатысу.

Тек бір жағдайда ғана заң шығарушы КЕҰ-дарды кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруда шектейді: коммерциялық ұйымдардың қауымдастықтары өздері коммерциялық емес ұйымдар болып табылады және егер ассоциацияға қатысушылардың шешімі бойынша оған кәсіпкерлік қызметті жүргізу жүктелсе, ол шаруашылық қоғам немесе серіктестік болып қайта құрылуға жатады, яғни ұйымдық-құқықтық нысан бойынша коммерциялық ұйымға айналады; бірақ сонда қатысушылар арасында пайда бөлу құқығы да алынады. Коммерциялық емес ұйымдардың қауымдастықтарына қайта құру талабы жатпайды, демек, оларға кәсіпкерлік қызметті жүргізуге тыйым салынады.

КЕҰ-дар қызметінің түрлерін ұйымдастыру және реттеу үшін олардың мекеме, қоғамдық бірлестік, акционерлік қоғам, тұтыну кооперативі, қор, діни бірлестік сияқты ұйымдық-құқықтық нысандары бар. Бұл ретте заң актілерінде өзге де нысандар көзделуі мүмкін. КЕҰ-дардың ұйымдық-құқықтық нысандарының жоғарыда көрсетілген әртүрлілігіне қарамастан, олар мынадай белгілерді біріктіреді:

- 1) КЕҰ-да пайда алу мақсатынан ерекшеленетін қызмет мақсаттарының болуы;
- 2) табыс алу КЕҰ үшін қызметтің негізгі мақсаты бола алмайды;
- 3) КЕҰ-ға қатысушылар арасында таза табысты бөлуге тыйым салу.

Осылайша, таза табыс алу және алу, осы табысты қатысушылар арасында бөлу мақсатында байланысты емес қызметті жүзеге асыру – бұл КЕҰ-дардың қызметі. Бұл ретте коммерциялық емес ұйым Қазақстан Республикасының заңнамасында тыйым салынбаған және оның құрылтай құжаттарында көзделген КЕҰ қызметінің мақсаттарына сәйкес келетін бір қызмет түрін немесе бірнеше қызмет түрлерін жүзеге асыра алады (ҚР «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заңының 32-бабының 1-тармағы).

КЕҰ-дар құрылтай құжаттарында өз қызметінің мәні мен мақсаттарын анықтайды және өз қызметін өздері белгілеген шеңберде жүзеге асырады. Бұл табысты алу «қызметтің негізгі мақсаты» ретінде қарастырылмағанын растау болып табылады.

Мысалы, егер ұйымның жарғылық мақсаты тұтынушылардың құқықтарын қорғау болып табылса, онда мұндай ұйым тұтынушылар ретінде құқықтары бұзылған азаматтардың соттарда ақылы негізде өкілдігін жүзеге асыруға құқылы. Бірақ бұл ретте, ақылы негізде мүдделерін не заңды тұлғаның шағымдану бойынша шешім салық қызметі органдарының не жүзеге асыруға сауда қызметін медициналық препараттармен қамтамасыз ету. Балалар қоғамдық бірлестігі спирттік ішімдіктер мен темекі өнімдерін сатумен айналыса алмайды [3].

Кәсіпкерлік қызмет - табыс әкелетін қызмет. Экономикалық теориядағы таза пайда деп салықтар, аударымдар, міндетті төлемдер төленгеннен кейін фирманың иелігінде қалған пайда түсініледі.

КЕҰ-ның (негізгі, қосымша) мақсаты пайда табу мүмкін емес. Сондықтан коммерциялық емес ұйымдар туралы заңдардан осы заңды тұлғалардың табиғатына сәйкес келмейтін кәсіпкерлік қызметке құқығын алып тастау орынды болып табылады. КЕҰ-дардың азаматтық айналымға қатысу мүмкіндігін іске асыру үшін қазіргі конструкцияның мазмұнын – «коммерциялық емес ұйымның кәсіпкерлік қызметі» өзгертпей, терминологияны өзгерту және түзету қажет.

Заңмен КЕҰ-ды құру мақсаттарына сәйкес келетін ретінде танылған кәсіпкерлік қызметтің құрамы мынадай компоненттерді қамтиды.

Біріншіден, КЕҰ-ды құру мақсаттарына жауап беретін тауарлар мен қызметтер өндірісі пайда әкелетін. Мұндайларға КЕҰ-ның (белгілері жоғарыда айқындалған) байланысты қызметін оның нәтижелері (өндірілетін тауарлар мен көрсетілетін қызметтер) ақыға сатылған және табыстардың осы қызметті жүзеге асыруға арналған шығыстардан асып кетуін қамтамасыз еткен жағдайда жатқызу керек. Мысалы, діни ұйым діни мазмұндағы әдебиетті басып шығарудан пайда алуға құқылы, егер бұл пайда ұйымның мұқтажына бағытталса. Алайда мұндай ұйым үшін пайда алу үшін халық тұтынатын тауарлар өндірісін ұйымдастыруға жол берілмейді.

Екіншіден, рұқсат етілген кәсіпкерлік қызметтің құрамында акцияларды, облигацияларды және өзге де бағалы қағаздарды сатып алу және сату бөлінген. Заң мұндай қызметті коммерциялық емес ұйымдардың қаражатын толықтыру үшін көрсетілген қызметтің ерекше маңыздылығын ескере отырып және оны жүзеге асыру сауда-делдалдық қызметке немесе халық тұтынатын тауарлар өндірісіне қарағанда, ұйым қызметінің оны құру мақсаттарынан ауытқуға анағұрлым кем дегенде әкеп соқтыратынын назарға ала отырып, КЕҰ-дарды құрудың тиісті мақсаттарына жатқызады [4].

Бұдан әрі, заңнамада «жарғылық мақсаттарға сәйкестігі» түсінігінің нақты регламенттеуі жоқ. Кәсіпкерлік қызметтің КЕҰ-дар үшін жарғылық мақсаттарға сәйкестік өлшемдері заңды түрде айқындалмаған. ҚР «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заңының 4-бабында бекітілген КЕҰ-дар қызметінің мақсаттары тізбесі ашық болып табылады және олардың құрылтай құжаттарында «өз мүшелерінің (қатысушыларының) қоғамдық игіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған басқа да мақсаттарды» анықтау мүмкіндігіне жол береді. Сонымен қатар бұл мақсаттар сан алуан болуы мүмкін және осы ұйымдар тарапынан бұзушылықтарға әкеп соғуы мүмкін шектері болмауы тиіс. Бұдан басқа, іс жүзінде КЕҰ-ды мемлекеттік тіркеуге құжаттарды ұсыну кезінде, сондай-ақ КЕҰ-дардың қызметіне тексеру жүргізу процесінде КЕҰ-ның экономикалық қызметінің мәлімделген түрлерінің оны құрудың негізгі мақсатына сәйкес келмеуі мәселесі туындайды.

Осы мәселені шешу үшін КЕҰ-дардың кәсіпкерлік қызметінің оның мақсаттарына сәйкестігінің белгілі бір өлшемдерін, сондай-ақ КЕҰ-ның өз жарғысында нақты қандай кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқығы бар екенін нақты регламенттеу міндетін заңнамалық түрде бекіту мүмкін деп ойлаймыз. Заң әдебиетінде жоғарыда көрсетілген критерийлер ретінде :

1) «негізгі және қосымша қызмет арасындағы жалпы технологиялық тізбектің» болуы (мысалы, өз жабдығын жөндеу);

2) «негізгі қызметті жүзеге асыратын тұлғалардың қажеттіліктерін қосымша қызмет түрлерімен қанағаттандыру» (мысалы, жалпы білім беретін мекемеде буфеттің жұмыс істеуі) көрсетіледі [5].

Бұл ретте Ресей Федерациясының «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Федералдық Заңы 24-баптың 2-тармағында КЕҰ-дар жүзеге асыруға құқылы кәсіпкерлік қызмет түрлерін айқындайды. Оларға КЕҰ-ды құру мақсаттарына жауап беретін тауарлар мен қызметтер өндірісі, сондай-ақ бағалы қағаздарды, мүліктік және мүліктік емес құқықтарды сатып алу

және сату, шаруашылық қоғамдарға қатысу және серіктестіктерге салымшы ретінде сенім білдіру жатады.

Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде, атап айтқанда, «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» ҚР Заңында осындай ережелерді заңды түрде бекіткен жөн. Жоғарыда көрсетілгендей, КЕҰ-да өз мүлкін өздерінің құрылтай құжаттарында көзделген мақсаттарға қол жеткізу үшін ғана пайдалануға тиіс, олар өз кезегінде пайда табу және оны қатысушылар (құрылтайшылар) арасында бөлу болып табылмайды. КЕҰ-дар негізінен мүшелік негізінде құрылады. Бұл жағдайда кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде бұл ұйымдар кіру және мүшелік жарналар ретінде енгізілген ақша қаражатымен міндетті түрде жауап береді. Алайда олардың арасында құрылтайшылары мүшелік құқығына ие емес заңды тұлғалар бар (мысалы, қорлар). Бұл ұйымдар құрылтайшылар енгізген ақша қаражатымен және мүлікпен, кейіннен – осы ұйымдардың қатысушылары жауапкершілікте болады, себебі бұл жағдайда мүшелік көзделмеген. Осыған байланысты КЕҰ-дар үшін қолданыстағы заңнамада жарғылық қорды (капиталды) қалыптастыру міндеті, ал олардың кейбіреулері үшін банкроттық мүмкіндігі көзделмеген.

Конституциялық-құқықтық ұстанымдардан қоғамдық бірлестіктер әртүрлі құрылымы болуы және біркелкі емес құқықтық ресімдеуді алуы мүмкін, ал азаматтық-құқықтық нормалар бұл мүмкіндіктерді шектейді, бұл азаматтардың коммерциялық емес құрамаларының мәртебесін анықтауға және олардың қатысуымен қарым-қатынастарды құқықтық регламенттеу қағидаттарын белгілеуге әрекет жасаған кезде даулы жағдайлардың туындауына ықпал етеді. Сұрақтар кешені біріккен субъектілердің құқықтық жағдайын және олардың және құрылған бірлестіктің арасында қалыптасатын құқықтық қатынастардың сипатын анықтауға байланысты туындайды. «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Заңда қоғамдық бірлестіктерді құруға және олардың қызметіне қатысатын адамдардың (құрылтайшылар, қатысушылар, мүшелер) әртүрлі санаттары көзделеді және олардың әрбір санаттарының шеңберінде құқықтары мен міндеттерінің теңдігі бекітіледі. Қоғамдық құрылымдарды заңды тұлғалар ретінде тіркеу кезінде мұндай теңдік бірқатар жағдайларда жоғалады, ал біріккен субъектілердің құқықтары қажетті салалық бекіту мен толыққанды қорғауды алмайды.

Қоғамдық бірлестік, әдетте, азаматтық-құқықтық реттеуден тыс жерлердегі ерекше жеке меншік мүдделерді қанағаттандыруды жүзеге асыру үшін жасалғанын ескере отырып, оны қалыптастыру азаматтық заңнама нормаларын қолданбай жүзеге асырылуы мүмкін, ал заңды тұлғаның мәртебесі құрылған және ресімделген қоғамдық бірлестікті ғана алуға қабілетті. Өркениетті доктринада мұндай актілердің заңдық мәні бір мәнді емес, бірақ кез келген тәсілде олар азаматтық құқықтық қатынастарды туындататын заңды фактілер ретінде қарастырылады. Қоғамдық бірлестікті құру туралы шешімге келетін болсақ, оның мұндай бағыты жоқ, бірлестікке конституциялық құқықты іске асыру нысаны болып табылады және әрқашан конституциялық-құқықтық салдарларға әкеп соғады, олармен қатар сипаты бірігу мақсаттарына және оларға қол жеткізудің таңдап алынған тәсілдеріне байланысты өзге салалық тиістіліктің құқықтық қатынастары ілеспе ретінде туындауы мүмкін. Заңды тұлға құқықтарымен қоғамдық бірлестікті құру туралы әңгіме болғанда, мұндай шешімнің табиғаты өзгермейді.

КЕҰ-дардың кәсіпкерлік қызметінен түскен табыстар КЕҰ-дардың мүшелері (қатысушылары) арасында бөлінбейді және жарғылық мақсаттарға жіберіледі (ҚР «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заңының 33-бабының 5-тармағы). Бұдан басқа, қоғамдық және діни бірлестіктердің, қорлардың өз қаражатын қайырымдылық мақсаттарға пайдалануына жол беріледі. КЕҰ -дардың кәсіпкерлік қызметін құқықтық реттеуде заңнамалық шаралар қабылдауды талап ететін бірқатар мәселелер бар екенін атап өткен жөн. Мәселен, ҚР АҚ қатаң түрде көзделген нысандарда құрылуы мүмкін коммерциялық ұйымдардан коммерциялық емес ұйымдардың тағы бір айырмашылығы - ол нысандарының тізбесі ашық болып табылады және заң актілерімен толықтырылуы мүмкін. Сонымен қатар, мамандардың пікірінше, КЕҰ-дардың ұйымдық-құқықтық нысандарының ашық тізбесі КЕҰ-

дардың түрлері санының негізсіз өсуіне алып келді, олардың көпшілігі кәсіпкерлік қызметпен белсенді айналысады.

Осыған байланысты, ҚР АҚ-де бекітілмеген өзге де ұйымдық-құқықтық нысандағы КЕҰ-дарды құруға тыйым салуды қарастыру және осылайша ұйымдардың барлық түрлерінің жабық тізбесін белгілеу орынды болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Рахмилович В.А. О так называемом субстрате юридического лица (К вопросу о путях изучения юридического лица) // Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды ВНИИСЗ. Вып. 29. М, 1994. С. 113-118.
2. Вербицкая Ю.О. О разграничении организаций на коммерческие и некоммерческие // Корпорации и учреждения. Сборник статей / Отв. ред. М.А. Рожкова. М.: Статут, 2007. - 348 с.
3. Чуланов Е.А. Проблемы развития законодательства о некоммерческих организациях // Хозяйство и право. 2012. № 35. С. 57-58;
4. Предпринимательское право. Учебник для вузов / Под ред. проф. Н.М.Коршунова, проф. Н.Д.Эриашвили. — М.: Закон и право, 2013. — С. 93.
5. Залесский В.В., Калистратова Р.Ф. Комментарий к Федеральному закону «О некоммерческих организациях». М., 1998. С. 88.